CONTRIBUȚII LA ISTORIA CULTURII ȘCHEILOR DIN BRAȘOV

de ION-RADU MIRCEA

Cercetările asupra vechii literaturi românești s-au intensificat în ultimii ani; și totuși, o cercetare aprofundată a preocupărilor literare ale românilor în evul mediu, cînd limba de exprimare era slava bisericească, rămîne deficitară, din cauza lipsei unui catalog general sau a unor cataloage pe fonduri, care să permită studierea vechilor manuscrise sau a vechilor biblioteci de pe teritoriul locuit de români [1].

De aceea, studierea manuscriselor slave din bibliotecile românești și străine ne poate rezerva surprize. Acesta este cazul celor de la biblioteca Muzeului din Șcheii Brașovului.

În partea de sud a cetății Brașovului, care se afla sub conducerea patriciatului săsesc, s-a dezvoltat în evul mediu un cartier suburban, la început o străveche așezare sătească românească, a cărei origine se pierde în umbra trecutului. În acest cartier numit „Șohei", nume de formație românească, care însemna „Slavi" sau „Bulgari"; „Bolgarszek" în ungară; „Belgerey" în dialect saxon [2], comunitatea a dus o viață activă, mai ales comercială sau meșteșugărească, făcînd trăsătura de unire între românii din sudul Transilvaniei, în special din cîmpia Bîrsei și Țara Oltului (Făgăraș), și conaționalii lor din Țara Românească și Moldova. Loc de refugiu deseori al pribegilor

---

[1] Numărul manuscriselor existente la noi, fie scrise aici, fie aduse de aiurea, se poate cifra la circa 1600 piese, dintre care mai mult de jumătate nu sînt cunoscute sau sînt descrise imperfect. Publicarea acestor descrieri se limitează la catalogul din 1906 al savantului rus, Al. I. Iațimirski (Славянския русския рукописи румынскух библиотек) și la alte lucrări ale acestuia pentru fonduri aflate astăzi la Biblioteca Academiei R.S.R. sau în bibliotecile sovietice, la volumul I al *Catalogului manuscriselor slave din Biblioteca Academiei R.S.R.* — 300 piese —, datorat regretului slavist prof. P. P. Panaitescu, sau la scurta prezentare a 98 manuscrise din Transilvania și Banat, publicată în *Romanoslavica*, vol. VIII, de răposatul I. Iufu. În nici una dintre aceste publicații nu apar manuscrisele de la Șcheii Brașovului.

[2] Vezi *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. I—VIII, indice *sub voce*. Etimologia acestor denumiri poate da loc la interpretări eronate; dar studierea lor va forma obiectul unui articol special destinat acestei probleme. Pentru diferitele explicații oferite, vezi și Candid Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, vol, I (1292—1742)*, Institutul de Arte Grafice „Astra", Brașov, 1943, p. 15—29.

https://biblioteca-digitala.ro

munteni şi moldoveni, şcheienii s-au bucurat de sprijinul moral şi material al domnitorilor. Şi cum manifestările culturale îmbrăcau în evul mediu haina religioasă, acest sprijin s-a îndreptat mai ales către biserica comunităţii româneşti, biserica Sf. Nicolae, către preoţii şi epitropii ei. Existînd întîi sub forma unei construcţii de lemn, apoi de zid, poate din 1495 [3], sigur din 1512—1521, ea s-a bucurat de ajutoarele ctitorilor: Neagoe Basarab, poate şi Basarab Laiot şi Vlad Călugărul, Petre Cercel sau Mihai Viteazul, Aron vodă al Moldovei, Constantin Brîncoveanu şi alţi voievozi şi boieri sau oameni cu dare de mînă. Intervenţiile de peste munţi pentru protejarea lor pe lîngă „Cetate" şi „magistrat" se înseriază de-a lungul multor veacuri. Darurile ce s-au vărsat în tezaurul bisericii cuprindeau nu numai obiecte de artă somptuară, ci şi cărţi care formează azi un bogat fond al actualului Muzeu din Şchei [4]. Ele sînt mărturia intensei activităţi a centrului de cultură ce se formase aici şi care a dat naştere unei şcoli publice româneşti, prima de acest fel pe teritoriul ţării noastre, la sfîrşitul sec. XVI (menţionată la 1570 şi 1597). Însă rolul cel mai important pe care l-au jucat românii din Şchei a fost acela de tipografi în tiparniţa lui Coresi şi de traducători sau prelucrători ai primelor tipărituri româneşti [5]. Ele reprezintă o sinteză a îndelungatului proces de ridicare a limbii poporului la rangul de limbă literară început pe tot teritoriul locuit de români încă din sec. XV.

Pentru importanţa acestui fapt, cercetările ştiinţei româneşti, cît şi ale străinilor [6] s-au îndreptat spre tipăriturile româneşti sau slavone dintre anii 1560 şi 1581 şi spre manuscrisele româneşti, neglijînd în bună parte fondul slav de manuscrise. Or acesta, deşi redus astăzi ca număr la 38 piese, nu este mai puţin important pentru cunoaşterea nivelului cultural al centrului românesc din Şchei, al largilor relaţii care le-au întreţinut nu numai cu ţările române, dar şi cu cele ale Peninsulei Balcanice. Fondul slav de la Şchei a atras atenţia cercetătorilor noştri, care au publicat date izolate despre unele manuscrise. Dar o studiere în ansamblul lor nu s-a făcut pînă acum. Biblio-

[3] Biserica există încă la 1477; o dovedeşte piatra de mormînt a popii Costea cu această dată (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 50—51), păstrată în Muzeul din Şchei, şi însemnarea de pe manuscrisul 23 (vezi mai jos, nota 28).

[4] Cea mai veche danie de carte este aceea de la circa 1477 (ms. 23).

[5] Vezi Ion Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche 1508—1830*, vol. I (1508—1716), Bucureşti, 1903, p. 92 (Evanghelia cu învăţătură din 1581); P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, Edit. Academiei R.S.R., 1965, p. 145.

[6] P. Atanasov, Принос към българо-румънските културни отношения преа XV и XVI в. (Исторически преглед 1963, nr. 5, pp. 110—118; *L'Imprimerie en Roumanie et les Bulgares de Braşov au XVI s. (La collaboration culturelle bulgaro-roumaine au XVI-e siecle)* (Études Balkaniques, VI, 1967, p. 123—139), Gheorghi Neşev Нови дании за Българския произход на Брашовските «шкеи» (ист. прегед 1970, an, XXVI, nr. 5, p. 90—98).

https://biblioteca-digitala.ro

tecarul dr. C. Lacea[7], care a lucrat la aranjarea fondului în 1904, a publicat în 1909 o dare de seamă de cîteva pagini în revista „Transilvania" cu date numerice. Candid Muşlea, în monografia sa asupra bisericii[8] a prezentat în 1943, 26 manuscrise slave, descrise aproape exclusiv sub aspectul însemnărilor de pe ele. Iar în 1963 şi 1965, în lucrările sale despre începuturile scrisului românesc, prof. P. P. Panaitescu[9] relevă existenţa a 36 manuscrise slave dintre care cel mai vechi — după părerea sa — este din sec. XIV—XV, iar 10 sînt din sec. XVI, menţionînd în special, pentru însemnările de pe ele, 6 manuscrise[10].

În toamna anului 1966 şi primăvara anului 1967 am avut prilejul să cercetez fondul de manuscrise slave de la Muzeul din Şchei cu bunăvoinţa şi sprijinul directorului său, regretatul prof. Ion Colan, care mi-a pus la dispoziţie inventarul alcătuit de d-sa, pe baza inventarelor mai vechi. Bineînţeles, inventarul prof. Ion Colan se bucură de îmbunătăţiri substanţiale faţă de trecut, datorită aplicării regulilor moderne de biblioteconomie în descrierea lor. În aceest fel, am putut studia 35 piese inventariate ca slave, una cu text paralel slav şi român, şi două piese neinventariate, dar care au aparţinut acestui fond, cum reiese din însemnările de bibliotecă făcute de protopopul Iosif Barac la 1859. Tetraevanghelul lui Matiaş logofătul (1560), păstrat în Muzeu, nu mi-a fost accesibil.

Dificultatea cea mai mare în studierea vechilor noastre manuscrise — ca în cazul de faţă — este anonimatul copiştilor sau lipsa datei cînd s-au scris, fapt care îngreunează înscrierea lor cronologică. De aci şi divergenţele de păreri între cercetători asupra vechimii lor[11]. Stabilirea locului şi datei unde au fost scrise se reduce adesea la criterii destul de aproximative, cum este cel paleografic, sprijinit în special pe datarea hîrtiei cînd este cazul. Or tocmai cronologia lor este unul din punctele importante ale valorii lor pentru cultura românească.

În acest sens, am procedat la fotografierea multora dintre manuscrisele de la biblioteca Muzeului din Şchei şi la copierea filigranului, pentru ca prin comparaţie cu alte piese, fotografii şi albume de filigrane cu dată certă, să ajungem prin aproximaţie la stabilirea timpului şi chiar a locului unde au

---

[7] Dr. C. Lacea, *Biblioteca veche a bisericii Sf. Nicolae din Braşov* („Transilvania"), XI, 1909, p. 100—105).

[8] C. Muşlea, *Biserica Sf. Nicolae* etc. în special capitolul „Tezaurul Bisericii" „Manuscrise şi cărţi vechi" p. 251—280, unde prezintă manuscrisele nr. 1—29, afară de nr. 15 şi 18.

[9] P. P. Panaitescu, *Începuturile ...*, p. 164—171. Cel mai vechi manuscris este considerat nr. 18 „databil din secolele XIV—XVI".

[10] Manuscrisele nr. 3 din 1516; 4 din 1560; 6, 14, 17, 27.

[11] Din această cauză, prezentarea lui C. Muşlea nu încearcă o datare a lor.

https://biblioteca-digitala.ro

fost scrise. Am folosit în largă măsură elementul cronologic oferit de hîrtia pe care au fost scrise, datînd filigranele prin comparaţie cu cele din albumele existente, al lui N. P. Lihacev [12], Ch. Briquet [13], Vladimir Moşin şi Traljić [14] şi colecţia mea de filigrane, ajungînd astfel la rezultate deosebite faţă de cele ce se cunoşteau pînă în prezent.

Manuscrisele studiate sînt inventariate sub numerele 1—35, 42 şi 43; cele două neinventariate sînt achiziţii mai noi, şi poartă vechea cotă „Barac" 329 şi 340, lucru care arată dispariţia lor din biblioteca bisericii înainte de inventarierea din 1904 [14b].

Multe sînt foarte vechi, mai vechi decît primele cărţi scrise cu certitudine pe teritoriul României: tetraevanghelul popei Nicodim de la Tismana (1404—1405) sau „Cuvîntările lui Grigorie de Nazianz", scrise de moldoveanul Gavriil fiul lui Uric la 1424 [15]. Am putut identifica nu numai un singur manuscris din sec. XIV, cum afirmă regretatul profesor Panaitescu, ci şapte din a doua jumătate a sec. XIV şi primii ani ai secolului XV (pînă la 1424) [16]; din sec. XV sînt nouă [17], iar în sec. XVI au fost scrise 21 manuscrise [18], unele putînd fi şi din primii ani ai sec. XVII. Din secolul XVII nu sînt decît două manuscrise, dintre care unul cu text slav şi român [19].

Scrise în vechea slavă bisericească, limbă literară comună în evul mediu slavilor meridionali şi răsăriteni şi poporului român, care a folosit-o timp îndelungat ca limbă a cultului religios, îndeplinind acelaşi rol pe care l-a avut latina medievală în Europa centrală şi occidentală, ele prezintă deosebiri în redacţie: slavonă, sîrbă, rusă sau bulgară, după popoarele în mijlocul cărora au fost utilizate. Cele mai numeroase sînt scrise în redacţia bulgară a

---

[12] N. P. Lihacev Палеографическое значение бумажных водяных знаков, St. Petersburg ,1899.

[13] Charcles Briquet, *Les filigranes*, I-V, Geneva, 1970.

[14] Vladimir Moşin şi S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka*, I—II, Zaprel, 1957.

[14b] Putem presupune că biblioteca era mult mai bogată în secolul al XIX-lea şi aceste două manuscrise dispărute şi recuperate, nu au fost singurele.

[15] Ion-Radu Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Ţara-Românească: Tetraevanghelul popei Nicodim (1404—1405)*, în *Romanoslavica*, XIII, Bucureşti, 1966 şi extras; *Contribution à la vie et à l'oeuvre de Gavriile Uric*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, tome VI, 1968, nr. 4 şi extras.

[16] Nr. 5cc./1363—1385 (Barac 313, Lacea IV 52); 9) B. 302, L.14 4); 18 (B 294, L. IV 48); 20 (B. 325, L. IV 12); 23 (B. 308, L. IV 11); 28 (B. 300, L. IV 13); 34 (B. 295, L. IV 49).

[17] Nr. 6/cc.1415—1432 (B 293, L IV 47); 12 (B 296, L IV 3); 13 (B 315, L VII 22); 17 (B 311, L VII 3); 25 (B 310, L. VII 2); 35 (B 330, L I 6); 42 (B 341, L III 8); fără număr (B 329); f.n. (B 340).

[18] Nr. 1/1530 (B 316, L IV 2); 2/cc. 1562—1569 (B 328, L IV 3); 3/1517 (B 297, L IV 1); 4/1560 (LI. 9); 7 (B 332, L VII 29); 10 (B 306, L IV 6); 11 (B 304, L IV 5); 14 (L VII 30); 15 (B 307, L IV 7); 16 (B 291, L V 4); 19 B 326, L VI 6); 21/1558 (B 331, L V 2); 22/1580 (B 303, L IV 8); 24 (B 301, L IV 9); 27 (B 312, L VII 26); 29 (B 314, L VII 5); 30 (B 298, L IV 50); 31 (B 299, L IV 51); 32 (B 305, L IV 4); 33 (B 309, L IV 10); 43 (B 239).

[19] Nr. 8/1610 (B 292, L V 1); 26/text paralel (fără: oare L. VIII. 67).

https://biblioteca-digitala.ro

vechii slave bisericeşti, cea mai larg folosită de către scriptoriile şi cancelariile româneşti ca limbă literară şi de cult; trei manuscrise din sec. XIV, opt din sec. XV, treisprezece din sec. XVI. Totuşi redacţia sîrbă este destul de bine reprezentată, fenomen obişnuit, mai ales în Transilvania: două din sec. XIV, trei din sec. XV şi patru din sec. XVI [20]. Ele mărturisesc legăturile care s-au menţinut pe cale literar-religioasă între centrele sîrbeşti de cultură aflate sub ocupaţie turcească şi românii din Transilvania.

Nu lipsesc nici cărţile manuscrise în redacţia rusă sau cu influenţe ruseşti, venite unele direct din Rusia, mai ales către sfîrşitul sec. XVII şi începutul celui următor, cînd braşoveanul David Corbea, agent diplomatic muntean pe lîngă curtea ţarilor, a creat acele legături cunoscute cu biserica din Şchei, ce s-au continuat şi în sec. XVIII [21].

Caracterul aşa de diferit al manuscriselor studiate este o mărturie a sprijinului larg pe care l-a primit centrul românesc braşovean din lumea ortodoxă, pentru a face faţă prozelitismului catolic şi protestant în Ardeal.

După cuprins, manuscrisele se împart în două categorii, inegale ca număr: majoritatea sînt cărţi de cult, obişnuite trebuinţelor unei biserici de mir cum era Sf. Nicolae. Predomină mincele (20 volume); celelalte, cîte un exemplar sau două, sînt tetraevanghele, psaltiri, molitvenice, tipice, liturgiere, octoice, antologhioane, ceasloave, catavasiere, prologare. Cărţile de învăţătură reprezentînd preocupări dogmatice şi parenetice, un stadiu mai înalt al preocupărilor literare, se reduc la patru manuscrise, dintre care trei în redacţie sîrbă din sec. XV: „Parenesis" a lui Efrem Siriul [22], tratatele de polemică a lui Ioan Cantacuzino [23] şi două exemplare din „Scara raiului" a lui Ioan Scolasticul [24], carte atît de răspîndită în lumea clericală din ţările române.

Ne vom opri la valoroasa traducere a cărţilor polemice a împăratului Ioan Cantacuzino, împotriva credinţei evreilor şi mahomedanilor (redactată pe la 1360), unica copie la noi în ţară a acestei traduceri slavone şi a doua cunoscută mie pe lîngă cea păstrată în biblioteca de la Viena, tot în redacţie sîrbă şi tot din sec. XV. Existenţa a două copii contemporane — singurele cunoscute pînă în prezent în literatura slavă — mărturisesc îngrijorarea conducătorilor bisericii din peninsula balcanică, provocată de ameninţările propagandei musulmane în sînul populaţiei creştine, în preajma cuceririi de către turci a ţinuturilor de la sud de Dunăre, cărora li se ofereau arme de forti-

[20] Nr. 1, 5, 9, 13, 15, 17, 21, 25.
[21] Nr. 16, 30, 32, 43.
[22] Nr. 13.
[23] Nr. 25.
[24] Nr. 17, 43.

https://biblioteca-digitala.ro

ficare şi apărare spirituală. Această carte şi alte două manuscrise braşovene de redacţie sîrbă, unul din sec. XV şi altul de la 1580, au aparţinut popii Mihai sau Mihu de la biserica din Şchei, cărturar de frunte, traducător — împreună cu popa Iane — al Cazaniei tipărită la Braşov în 1581, reprezentant al românilor din Ţara Bîrsei şi a cetăţii Braşov pe lîngă Mihai Viteazul şi Radu Şerban. Se ştie că la vîrsta tinereţii a fost trimis să înveţe carte la Patriarhia din Peć (Iugoslavia — Macedonia) între 1571—1576. Nu este exclusă posibilitatea ca aceste cărţi să le fi cumpărat de aici şi să le fi adus cu sine la Braşov, unde au făcut parte din biblioteca sa personală. Considerăm că cel puţin copia de la Braşov a fost scrisă la patriarhia din Peć sau în centrele sub directa sa conducere [25].

Dacă aceste manuscrise nu au o importanţă deosebită ca valoare literară, în schimb numeroasele lor însemnări cu caracter istoric, fie de interes local, fie de interes general pentru ţările române sau pentru Sud-Estul Europei, cu centre de cultură ca Tîrnovo (Bulgaria), Loveć şi Srem (Serbia) şi altele, sînt în centrul preocupărilor noastre. În acest sens, manuscrisele din sec. XIV ocupă primul loc. Voi cita numai unul singur; un minei pe luna septembrie, scris la Tîrnovo, pe pergament şi hîrtie [26]. Deşi în inventar este considerat din sec. XVI—XVII, după filigranul filelor de hîrtie din a doua jumătate a sec. XIV, mai precis din anii 1363—1385, data scrierii lui poate fi aceea a filigranului, adică în partea a doua a secolului XIV. Pe lîngă valoarea însemnărilor ca document de limbă şi grafie, manuscrisul prezintă o rarissimă realizare pentru documentarea arheologică: o schiţă în peniţă a cetăţii Tîrnovo (fig. 1), de care s-a ocupat în 1967 într-un articol în revista ARHEOLOGIA a Institutului de arheologie din Sofia, cercetătorul bulgar Stoian Maslev. Acesta reproduce desenul pe calc, împreună cu însemnarea de la sfîrşit, a scriitorului Dimitr din Musina lîngă Tîrnovo, „stupar împărătesc", însemnare într-un amestec de greacă şi slavă. Consideraţiuni de natură istorică îndeamnă pe Stoian Maslev să-l dateze înainte de 1393.

Pentru două din manuscrisele sec. XIV dacă nu avem data scrierii, avem în schimb numele copiştilor: un diac cu nume caracteristic sîrbesc, Novac, ori Ion, fiul lui Danilo [27]. Manuscrisul 23 de la sfîrşitul sec. XIV este şi cea mai veche dintre achiziţiile bisericii, căci a fost donat de popa Costea, protejatul lui Basarab Laiotă, cum se vede după însemnările de pe foaia finală. Tot aici se dă şi data morţii sale, octombrie 1477, corespunzînd pietrei

[25] Vezi C. Muşlea, *op. cit.*, p. 65, 71, 74—91.
[26] Şchei, nr. 34.
[27] Vezi manuscrisele nr. 5 şi 18.

https://biblioteca-digitala.ro

de mormînt, păstrată azi în muzeu, reprodusă şi de Candid Muşlea în cartea sa [28].

Dintre manuscrisele din sec. XV, pe lîngă cele sîrbeşti de la Patriarhia din Peć mentionate mai sus, remarcăm un mic tetraevanghel moldovenesc, splendid produs al artei grafice din vremea lui Ştefan cel Mare [29] şi un minei din prima jumătate a secolului, care a fost dat bisericii pe la 1540—66 de popa Toma, unchiul popii Mihai, preot şi el la biserica din Şchei, fost copil de casă la curtea banului Craiovei şi sol al Cetăţii în Moldova şi Ţara Românească între 1542—1548. Dania a făcut-o înainte de 1572, cînd a mers să se călugărească la mănăstirea Babele din Muntenia, unde a şi murit [30].

Cele mai numeroase sînt manuscrisele din sec. XVI. Cinci dintre ele sînt datate de însuşi scriitorul lor, altele, numai cu aproximaţie, de la începutul, mijlocul sau sfîrşitul secolului.

Cei mai vechi s-a scris în 1517 la porunca lui Neagoe Basarab, pe vremea mitropolitului Macarie în „noua" mitropolie a „noului" scaun al domniei din Tîrgovişte (fig. 2), pe cheltuiala domnului şi a rămas în folosinţa mitropoliţilor pînă la 1590, judecînd după semnăturile arhiepiscopului Mihail (1586) şi apoi Serafim (1576—90) [31]. Probabil că această carte a intrat în mîinile preoţilor de la Şchei ca un dar al acestui din urmă mitropolit, care a trimis şi textul slav al Evangheliei cu învăţături după care s-a tradus Cazania a doua din 1581 de învăţaţii preoţi Mihai şi Iane.

Odată cu via activitate de traduceri şi tipărituri la Braşov, numărul cărţilor bisericeşti a crescut. Pe lîngă cele pomenite mai înainte, popa Dobre, tatăl popii Mihai (cca 1572) dăruieşte bisericii un manuscris probabil scris

---

[28] Însemnările privind donaţia sînt pe ultima filă şi pe scoarţa de la sfîrşit. Au fost scrise la date diferite. Cea mai veche, poate din secolul al XV-lea, menţionează donaţia cărţii înaintea morţii popii Costea. Altele, mai noi din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, adaugă şi anul 6985 (1477) octombrie 16, care corespunde pietrei de mormînt menţionată (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 51). Această dată a fost citită de C. Muşlea (*op. cit.*, p. 270) 7025, iar după era noastră 1517, cu toate că se vede clar prima cifră 6000 (s̄), şi ultima, 5 (ē). Persoana popii Costea, probabil unul dintre preoţii bisericii din Şchei, apare şi în corespondenţa lui Basarab Laiotă cu Braşovul (I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească*, vol. I, 1413—1508, Bucureşti, 1905, p. 123, 334, nr. XCVII, CCLXXXI), dintre care documentul latin cu data 8 aprilie 1477. Chemării voievodului, popa Costea nu i-a dat curs, căci el trăieşte încă 6 luni, după care moare şi este îngropat în biserică.

[29] Manuscrisul nr. 35, hîrtie, format mic (19,5/12,5 cm) cu frontispicii şi iniţiale în culori. Aparţinea bisericii din secolul al XVI-lea, căci este restaurat cu hîrtie braşoveană de la sfîrşitul secolului. Vezi C. Muşlea, *op. cit.* p. 258.

[30] Manuscrisul nr. 6 pe hîrtie. Pentru popa Toma, vezi C. Muşlea, *op. cit.*, p. 64—66; însemnare de donaţie, în traducere, la p. 254; vezi şi P. P. Panaitescu, *Începuturile...*, p. 143.

[31] Ms. nr. 3. Minei pe luna noiembrie, scris pe hîrtie la mitropolia Tîrgovişte. C. Muşlea (*op. cit.*, p. 254) dă însemnarea introducere cu anul greşit „1515". Vezi N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. XI., *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene*, partea a II-a, p. 66; P. P. Panaitescu, *Începuturile....* p. 165.

https://biblioteca-digitala.ro

de popa Bratul în 1562—1569 [32]; un altul, moldovenesc, este cumpărat la 1585, pe vremea lui Petru Şchiopul şi dat bisericii din Voevodeşti din Ţara Oltului (Făgăraş) [32a]; un manuscris copiat de un monah Spiridon la 1562—1589 aparţinea cunoscutuli popă Iane [33], iar un al doilea din 1562—1578 a fost dăruit bisericii Sf. Nicolae de popa Voicu (mort la 1578) [34]. Alte trei manuscrise sînt moldoveneşti: unul a fost al Mănăstirii Putna, altul fusese scris de un copist-călugăr, Dosithei, iar al treilea a fost donat „bisericii Şchei din Ţara Ungurească sub cetatea Braşovului" la 1610 de Teodor Boul, al doilea vistier al Moldovei şi de soţia sa Agahia [35]. În fine, merită menţionat numai în treacăt, — căci nu am avut prilejul să-l studiem, fiind închis în vitrina expoziţiei muzeului — splendidul tetraevanghel, dăruit la 1560 sub Alexandru Lăpuşneanu de logofătul său Matiaş, unei mănăstiri Malul, una din piesele de artă cele mai preţioase ale miniaturisticii româneşti din secolul XVI. Miniaturile sale ne dovedesc că în redarea chipului omenesc, artiştii moldoveni părăsiseră canonul bizantin al secolului XV şi prima jumătate a secolului al XVI-lea, pentru o concepţie vădit apuseană.

Dintre manuscrisele prezentînd interes pentru sud-estul Europei şi legăturile Braşovului cu această zonă, pe lîngă cele amintite, atragem atenţia asupra manuscriselor din 1530, 1558 şi 1580.

Primul se datoreşte diacului sîrb Nicola, fiul popii Nicola din satul Neradin în Srem („Sirim"). Însemnările de pe el ne arată că a fost început în ianuarie, apoi adus de el la Pavliş-Păuliş, pe Mureş, lîngă Arad, unde îl termină în luna mai la porunca preotului român de acolo, Mircea. Aşadar, începută în Serbia, terminată într-un sat românesc din Banat, cartea a ajuns la mănăstirea Ostrov, probabil din Oltenia, de unde nu se ştie cînd a trecut la Braşov [36].

Al doilea a fost scris în redacţie sîrbească, obişnuită în părţile apusene ale Bulgariei de Petr grămătic Sîrbul în cetatea Loveć lîngă Plevna, la

---

[32] Ms. nr. 2 (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 258). Molitvenic, scris pe hîrtie cu filigran doc. XVI. După C. Lacea, *Biblioteca veche*, P. P. Panaitescu (*op. cit.*, p. 128) îl consideră copiat la 1495.

[32a] Ms. 19 (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 271), Molitvenic, scris pe hîrtie, cu filigran din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, probabil în Moldova; însemnarea slavonă, publicată de C. Muşlea cu data greşită 7203 (= 1695) în loc de 7093(= 1585), vorbeşte de vînzarea cărţii „în zilele binecinstitorului domn Petru Voevod, care a venit de la Poartă". Cartea intră în biblioteca din Şchei la 1629.

[33] Ms. nr. 14 (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 263).

[34] Ms. nr. 27 (26, C. Muşlea, *op. cit.*, p. 260).

[35] Ms nr. 24 (C. Muşlea, *op cit.*, p. 258); ms. nr. 31; ms. nr. 8 (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 262).

[36] Ms. nr. 1 (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 256). Catavasier scris pe hîrtie, cu însemnare criptografiată şi necriptografiată. C. Muşlea tipăreşte „Siria" în loc de „Sirima" (Srem, unde se află şi azi localitatea Neradin lîngă Sremska Mitroviţa).

https://biblioteca-digitala.ro

50 km sud de Turnu-Măgurele, pentru o familie locală, care-l da bisericii Bealişca şi a fost legat din nou — deci după o oarecare trecere de timp, de dascălul Nicola din satul vecin Bulgari (azi Bălgarene, la 15 km sud de Loveć). Datele şi însemnările sînt preţioase nu numai pentru istoria acestui centru, dar şi pentru valoarea lor lingvistică. Calea urmată de manuscrise pînă a ajunge la Braşov nu ne este cunoscută, însă constituie o mărturie a schimbului cultural cu populaţia din sudul Dunării care îşi găseau adăpost în cursul persecuţiilor turceşti în ţările române [37].

Cel de-al treilea a fost copiat de „Ioan" grămăticul, în ianuarie-martie pentru soţii Jivko şi Iovana — după nume sîrbi — şi a fost în stăpînirea aceluiaşi popă Mihai, iar urmaşii săi l-au dăruit „bisericii de la Braşovel" [38].

Aceste manuscrise sud-dunărene aduc date noi pentru cunoaşterea activităţii literare în sec. XIV—XVI la Tîrnovo sau Loveć, la Peć sau în Srem, pentru probleme de limbă şi scriere mai ales în însemnările celor din sec. XIV şi din 1558, pentru cunoaşterea curentului de emigrare sîrbească de la începutul sec. XVI.

Dar, o constatare ce se impune, este lipsa copiilor efectuate la Braşov. Procurarea cărţilor necesare cultului s-a făcut din Ţara-Românească şi Moldova, poate chiar direct din Rusia, Serbia şi Bulgaria. Dar, un scriptoriu (atelier de copişti) local nu este documentat pînă acum nici în sec. XV şi nici în prima jumătate a secolului al XVI-lea. În a doua jumătate a secolului, pe lîngă cărţile româneşti tipărite aici, se întîlnesc şi copii manuscrise braşovene după texte româneşti sau cu text paralel. Explicaţia o dă Oprea diacul la 1570: „iară sărbeaşte şi latineaşte să ştie numai cine iaste om cărtulariu, oare preut, oare dascăl, oare diaci, iară mişelamia (cei de jos) n'are lipsă de-a ştirea . . .". Iată dar o mărturie categorică de inexistenţa unor vorbitori de slavonă şi poate chiar a unor copişti locali. Chiar dacă am admite că accidental multe manuscrise slavone să fi pierit, oare să fi pierit numai produsul copiştilor braşoveni? Nu credem! Singura limbă vorbită de şcheieni era limba română. Ni s-au păstrat în „Socotelile Braşovului" de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi în tot secolul al XVI-lea urme de gramatică specific românească: nume de origine latină sau formate cu articolul final — ul, ori cu genitivul românesc. Vameşii saşi consemnează în texte latine sau germane nume ca „Ivan al popei", „Stan al lu Petro" sau „Petro allo

[37] Ms. nr. 21 (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 268). Tipic, scris pe hîrtie. Interpretarea lui C. Muşlea că satul „Bălgare" este cartierul Şchei este infirmată de realităţile geografice.

[38] Ms. nr. 22 (C. Muşlea, *op. cit.*, p. 256). Prologar pe lunile martie-august scris pe hîrtie.

https://biblioteca-digitala.ro

Mariac" şi altele [39]. Aceste forme scriitorii le consemnau după auz; căci dacă s-ar fi pronunţat „Ivan Popov (al Popei)", acest nume ar fi fost înregistrat în această formă.

Aşadar, limba vorbită de locuitorii din Şchei [40], româna, era cunoscută chiar de conducerea saxonă a oraşului, căci numai astfel se poate explica de ce scrisoarea tainică a lui Neacşul din Cîmpulung adresată personal lui Hans Benckner, judele Braşovului, ca să fie citită de el, a fost scrisă în româneşte. Scrierea română este folosită în copierea Octoihului din 1570 scris de diacul Oprea, menţionat mai sus, ginerele popii Dobre (m. cca 1570) şi cumnatul popii Mihai, traducătorii lui Coresi. În epilogul copiei, Oprea se numeşte pe sine „Miarşterul şcoalei rumăneşti pe lîngă besereca Schiailor şi dascăl mai mare ucenicilor..." Iar izvodul copiei sale „l-au scos (adică tradus) den limba sărbească (slavonă) pre limba rumănească sfinţii părinţi, cine au fost nainte întru acest loc...". Este o mărturie preţioasă a acestei activităţi în jurul bisericii şi şcolii din Şchei. O asemenea traducere română de la 1560 (un apostol) copiată de popa Bratul, se păstrează astăzi la Muzeul literaturii din Iaşi.

Apariţia la această dată — 1560—1570 — a unor copii româneşti ni se pare simptomatică: nu este o simplă întîmplare lipsa unor copişti de cărţi slave şi apariţia acelora în limba română. Ea poate fi atribuită stadiului de evoluţie socială a păturilor mijlocii ale populaţiei — cum erau cele româneşti din cartierul Şchei. Limba slavă şi literatura în această limbă era apanajul clasei feudale conducătoare în principatele Moldova şi Ţara Românească. Scriptoriile româneşti produceau copii pentru cler, pentru curtea domnească sau pentru boieri; masele rămîneau în afara procesului cultural din cauza limbii literare, slavona. Dar în momentul în care limba neînţeleasă pentru ei a fost înlocuită cu limba maternă, numărul operelor literare a crescut, fie tipărite, fie scrise de mînă. Putem să presupunem că românii cărturari din Şchei au început să se afirme cu creaţii proprii (traduceri, copii, şcoală) abia în sec. XVI; că acele cărţi de cult, strict necesare slujbei religioase slavone au fost aduse de aiurea; că limba slavă, ca instrument de cultură a fost străină celor mulţi, ca de altfel în toate teritoriile locuite de români, şi că impulsul în această activitate culturală le-a fost dat de introducerea ca limbă literară a limbii vorbite de ei în tot cursul evului mediu — limba română.

---

[39] *Quellen*, II, p. 220, r. 30; 174, r. 2; 222, r. 1; 500, r. 48; zis „Bulgarus", (*ibidem*, p. 314, 518, 519); *Quellen*, II, 200, r 9: 226 r. 11 şi 19; 501, r. 6.

[40] **P. P. Panaitescu**, *op. cit.*, p. 164—171.

https://biblioteca-digitala.ro

Fig. 1. Manuscrisul nr. 34 din 1363—1385. Desen.

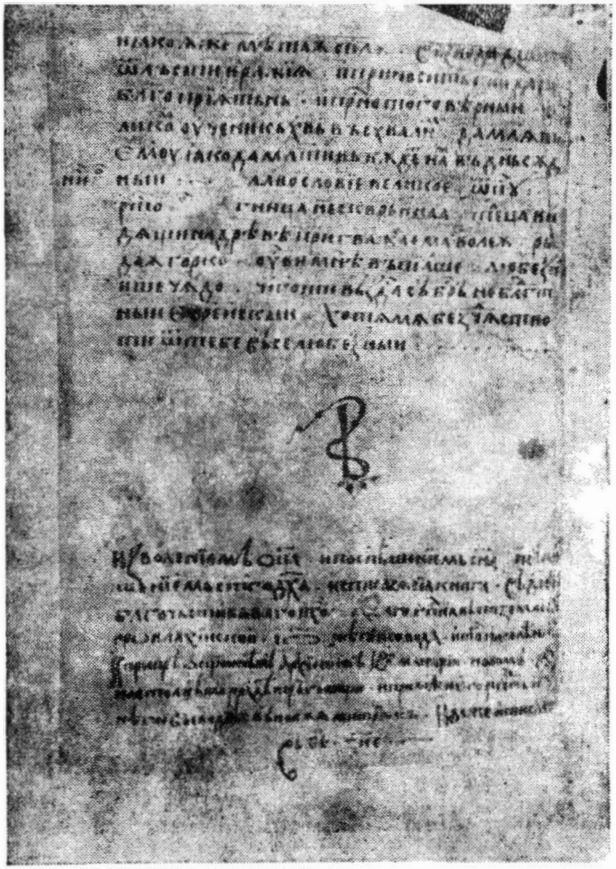

Fig. 2. Manuscrisul datat 3 ianuarie 1517. Pagina de titlu

https://biblioteca-digitala.ro

BEITRÄGE ZUR KULTURGESCHICHTE DER OBEREN VORSTADT VON KRONSTADT (SCHEII BRAŞOVULUI)

(ZUSAMMENFASSUNG)

Die Handschriften und alten Bücher, die in der Bibliothek und dem Museum für rumänische Kultur bei der Nikolauskirche in der Oberen Vorstadt von Braşov (Kronstadt) aufbewahrt werden, bieten uns ein lebendiges, wenn auch sehr lückenhaftes Bild von der Kultur der rumänischen Bevölkerung in Kronstadt und seiner Umgebung.

Die Untersuchung besonders der in kirchenslawischer Sprache geschriebenen Bücher nicht nur vom Standpunkt der Sprachwissenschaft und der Paläographie, sondern auch — gegebenenfalls — nach dem Alter des Papiers, zeigt, was für alte Handschriften hier aufbewahrt werden: 7 Handschriften aus der zweiten Hälfte des 14. und vom Beginn des 15. Jahrhunderts, 9 aus dem 15. Jahrhundert sowie zahlreiche Abschriften von Manuskripten aus dem 16. Jahrhundert. Die Anmerkungen der Gelehrten, die diese Bücher zur Bildung oder zu Kultzwecken benützten, sind Zeugnisse der wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen der Kronstädter Rumänen, vor allen mit den rumänischen Fürstentümern Walachei und Moldau und mit den südlich und östlich davon liegenden slawischen Ländern.

In einigen dieser Anmerkungen wird dokumentarisch belegt, dass Siebenbürgen den Flüchtlingen aus der Balkanhalbinsel Unterkunft bot.

Einige der Bücher, die heute in Kronstadt aufbewahrt werden, gehörten rumänischen Gelehrten, wie z. B. Popa Mihu und Popa Iane — den Übersetzern der Homiliensammlung („Cazania") von 1581 — und anderen, die den Text dieser Bücher mit Randglossen bereichert haben.

Trotzdem geht aus keiner der 38 vom Verfasser untersuchten Handschriften die Existenz einer Kopierwerkstätte für slawische Bücher in Kronstadt auch nur andeutungsweise hervor.

Als sich jedoch die rumänische Sprache, die von der Bevölkerung der Oberen Vorstadt gesprochen wurde, als Schriftsprache um die Mitte des

https://biblioteca-digitala.ro

16. Jahrhunderts durchsetzte — grösstenteils ein Verdienst der aus dieser Bevölkerung hervorgegangenen Gelehrten — und sich durch die Drucktätigkeit des Diakons Coresi verbreitete, tauchten neben den Büchern auch rumänische Handschriften auf. Es entwickelte sich eine rumänische Schule, die selbständige Übersetzertätigkeit in der Oberen Vorstadt nahm immer grössere Ausmasse an, da sie sich an die breiten Volksschichten wandte, die weder das Kirchenslawische noch das Lateinische — die alten Kultursprachen des Mittelalters — verstanden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Ab. 1. Zeichnung aus der Handschrift Nr. 34, aus den Jahren 1363—1385.
qbb. 2. Titelblatt der Handschrift mit dem Datum 3. Januar 1517.

https://biblioteca-digitala.ro